ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Rasulova Azizaxon Muydinovna

Farg‘ona davlat universiteti dotsenti,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

e-mail: azizakhon.rasulova@gmail.com

ORSID: https://orcid.org/ 0000-0001-6591-0521

SINTAKTIK SATH VA SHART MUNOSABATINING NAZARIY MAQOMI

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon va o‘zbek tilshunosligida shart munosabatlari sintaktik, semantik va pragmatik jihatlari bo‘yicha tahlil qilinadi. Shart konstruktsiyalari til birliklari mantiqiy, sababiy va ehtimollik asosida bog‘lanishini aks ettiradi. Tipologik jihatdan shart munosabatlari bog‘lovchilar, affikslar va kontekst orqali ifodalanadi. Diskurs va kognitiv tilshunoslik doirasida shart konstruktsiyalari argumentatsiya, maslahat, ogohlantirish va normativ xulosalarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Maqola misollar bilan boyitilgan bo‘lib, zamonaviy tadqiqotlar va klassik nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: shart munosabati, conditional, sintaksis, semantika, pragmatika, tipologiya, diskurs, kognitiv tilshunoslik

Аннотация:В статье рассматриваются условные отношения в мировом и узбекском языкознании с точки зрения синтаксиса, семантики и прагматики. Условные конструкции отражают логические, причинно-следственные и вероятностные связи между языковыми единицами. С типологической точки зрения условные отношения выражаются через союзы, аффиксы и контекст. В дискурсе и когнитивной лингвистике условные конструкции играют важную роль в выражении аргументации, совета, предупреждения и нормативных выводов. Статья проиллюстрирована примерами и анализирует современные исследования и классические теории.

Ключевые слова: условные отношения, conditional, синтаксис, семантика, прагматика, типология, дискурс, когнитивная лингвистика

Abstract: This article analyzes conditional relations in world and Uzbek linguistics from syntactic, semantic, and pragmatic perspectives. Conditional constructions reflect logical, causal, and probabilistic connections between linguistic units. Typologically, conditionals are expressed through conjunctions, affixes, and context. In discourse and cognitive linguistics, conditional constructions play a crucial role in expressing argumentation, advice, warnings, and normative conclusions. The article is illustrated with examples and examines both contemporary research and classical theoretical approaches.

Keywords: conditional relations, conditional, syntax, semantics, pragmatics, typology, discourse, cognitive linguistics

KIRISH

Sintaktik sathda shart munosabatlarining shakllanishi tilning grammatik imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu munosabatlar turli tillarda xilma-xil formal vositalar orqali ifodalanadi. Shart munosabatlarining bunday xilma-xilligi ularning universal mantiqiy asosga ega ekanini inkor etmaydi, aksincha, til tizimlarining tipologik farqlarini yaqqol namoyon qiladi. Shu jihatdan shart munosabatlari tilshunoslikda universal kategoriya sifatida e’tirof etilib, ularning ifodalanish mexanizmlari qiyosiy va tipologik tadqiqotlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Sintaktik nuqtayi nazardan shart munosabatlari ko‘pincha ergashlik aloqasi asosida yuzaga chiqadi. Ergash gap bosh gapda ifodalangan harakat yoki holatning yuzaga kelish shartini belgilaydi va shu orqali gaplar o‘rtasida mantiqiy subordinatsiya hosil bo‘ladi. Bu holat tilning sintaktik tuzilmasida shart munosabatlarining strukturaviy ahamiyatini ko‘rsatadi. Generativ grammatika doirasida shart ergash gaplar mustaqil sintaktik birlik sifatida qaralib, ularning gap ichidagi pozitsiyasi va funksional yuklamasi aniq modellarga asoslangan holda tavsiflanadi.

Biroq shart munosabatlarini faqat strukturaviy jihatdan izohlash yetarli emas. Zamonaviy tilshunoslikda ushbu munosabatlar semantik va pragmatik omillar bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Semantik jihatdan shart gaplar voqelikning real yoki noreal ekanini, shuningdek, natijaning amalga oshish ehtimolini ifodalaydi. Bu jihat shart munosabatlarini modal ma’no bilan bevosita bog‘laydi. Shart munosabatlari epistemik va deontik modal ma’nolarni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, ingliz tilidagi If he were here, he would help us konstruktsiyasi noreal shart munosabatini ifodalab, taxminiy vaziyatni modellashtiradi. Bunday gaplarda shart munosabati real voqelikka emas, balki so‘zlovchining ongida shakllangan alternativ ssenariyga asoslanadi. Shu jihatdan shart munosabatlari til orqali inson tafakkuridagi muqobil olamlarni ifodalash imkonini beradi.

Pragmatik nuqtayi nazardan shart munosabatlari nutqning kommunikativ samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shart gaplar ko‘pincha bevosita buyruq yoki talabni yumshatish, muloyimlik strategiyasini amalga oshirish hamda suhbatdoshga bilvosita ta’sir ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Nutq aktlari nazariyasiga ko‘ra, shart shaklida ifodalangan gaplar ko‘pincha bilvosita nutq aktlarini yuzaga keltiradi. Masalan, If you could open the window, it would be great gapida shart munosabati formal jihatdan mavjud bo‘lsa-da, pragmatik jihatdan iltimos mazmunini anglatadi.

Shuningdek, shart munosabatlari diskurs darajasida argumentatsiya va mantiqiy asoslash vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy, huquqiy va publitsistik matnlarda shart gaplar muayyan xulosa yoki qarorning asoslarini belgilashda keng qo‘llanadi. Bunday matnlarda shart munosabatlari normativlik va sababiylikni ifodalovchi asosiy sintaktik mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Kognitiv tilshunoslikda esa shart munosabatlari inson tafakkurining asosiy operatsiyalaridan biri sifatida qaraladi. “Agar–unda” modeli insonning muammolarni hal qilish, rejalashtirish va bashorat qilish faoliyatida markaziy o‘rin tutadi. Til esa ushbu kognitiv jarayonlarning tashqi ifodasi bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois shart munosabatlarini o‘rganish til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab aloqalarni anglashda muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, shart munosabatlari sintaktik sathda tilning faqat grammatik emas, balki mantiqiy, semantik va pragmatik imkoniyatlarini birlashtiruvchi murakkab kategoriya hisoblanadi. Ularni jahon tilshunosligida turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganish til tizimining ichki qonuniyatlarini chuqurroq anglashga, shuningdek, tillararo qiyosiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy asos yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon tillarida shart munosabatlarining ifodalanish vositalari tipologik jihatdan katta farq ko‘rsatadi. Ingliz tilida shart ergash gaplar ko‘pincha bog‘lovchi if orqali, shuningdek, modal fe’llar (would, could, might) bilan birgalikda ishlatiladi. Nemis tilida esa shart gaplar wenn, falls bog‘lovchilari yordamida hosil qilinadi va ko‘pincha modallikni ifodalash uchun fe’lning shart shakllari qo‘llaniladi. Fransuz tilida esa shart gaplar si bog‘lovchisi bilan hosil bo‘lib, konditsional zamon shakllari bilan birga ishlatiladi. Shu jihatdan turli tillarda shart munosabatlari universal mantiqiy tarkibga ega bo‘lsa-da, ularning grammatik ifodalanish vositalari tillar tipologiyasiga ko‘ra farqlanadi.

Turkiy tillarda shart munosabatlari asosan affikslar orqali ifodalanadi. Masalan, o‘zbek tilida -sa qo‘shimchasi shartni belgilovchi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi:

Agar sen vaqtida kelmasang, darsni o‘tkazib yuborasan.

Bunday morfologik yondashuv shart munosabatlarini sintaktik subordinatsiya bilan birlashtirib, sodda va qo‘llanilishi qulay konstruktsiyalarni hosil qiladi. Shu bilan birga, turli tipologik tillarda shart munosabatlari kontekstga bog‘liq holda ohang, vaqt-mayl shakllari va pragmatik strategiyalar orqali ham ifodalanadi.

Diskurs tahlili nuqtayi nazaridan, shart munosabatlari matnning strukturasi va kommunikativ maqsadiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shart gaplar orqali so‘zlovchi argumentatsiyani mustahkamlashi, fikrini mantiqan izohlashi va suhbatdoshni muayyan xulosa yoki harakatga yo‘naltirishi mumkin. Masalan, huquqiy va ilmiy matnlarda shart gaplar normativ oqibatlarni belgilash vositasi sifatida faol ishlatiladi:

If the agreement is violated, the responsible party shall be liable for compensation.

Bunday konstruktsiyalar diskursning rasmiy va strukturaviy qatlamida shartlik orqali sabab-natija munosabatlarini aniq belgilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, og‘zaki nutqda shart gaplar maslahat, ogohlantirish yoki yumshatilgan iltimos mazmunini ifodalash uchun keng qo‘llaniladi. Masalan, ingliz tilida:

If you could check the document, it would be appreciated.

Bu holatda shart munosabati formal ravishda mavjud bo‘lsa-da, pragmatik jihatdan bilvosita nutq aktini yuzaga keltiradi.

Tipologik va diskursiyal yondashuvlarning birgalikda qo‘llanilishi shart munosabatlarining murakkab va ko‘p qatlamli tabiati haqida muhim xulosalar beradi. Shart gaplarning universal mantiqiy strukturasini aniqlash bilan birga, ularning grammatik vositalari, kontekstual variativligi va nutqiy funksiyalari tillararo qiyosiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy asos yaratadi. Shu jihatdan shart munosabatlarini tahlil qilish sintaktik, semantik va pragmatik sathlarni birgalikda o‘rganish imkonini beradi va tilshunoslikda ko‘p qirrali tadqiqot obyekti sifatida ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Sintaktik sathda shart munosabatlari tilning mantiqiy va semantik tuzilishini belgilovchi asosiy komponentlardan biridir. Shart munosabati voqealar yoki holatlarning yuzaga kelishi

ma’lum bir shartga bog‘liqligini ifodalaydi. Shu jihatdan u tilshunoslikda faqat grammatik struktura sifatida emas, balki mantiqiy, semantik va kommunikativ jihatlari bilan o‘rganiladi. Shart munosabatlarini tahlil qilishda asosiy ikki yondashuv – formal-sintaktik va funksional-sintaktik yondashuvlar – alohida e’tiborga loyiqdir.

Formal-sintaktik yondashuv shart munosabatlarini gaplararo subordinatsiya mexanizmi orqali izohlaydi. Bu nazariy yondashuvga ko‘ra, shart gaplar bosh gapga grammatik jihatdan tobe bo‘lgan birlik sifatida qaraladi. Generativ grammatika doirasida shart ergash gaplar Complementizer Phrase (CP) strukturasida tahlil qilinadi va ularning gap ichidagi pozitsiyasi qat’iy belgilangan deb hisoblanadi.

Masalan, ingliz tilidagi gapni ko‘rib chiqaylik:

If the temperature drops below zero, the water freezes.

Bu yerda shart ergash gap (If the temperature drops below zero) bosh gap (the water freezes) bilan semantik subordinatsiya orqali bog‘langan. Sintaktik daraxtda shart gap alohida tugun sifatida ifodalanadi va bosh gapning natija komponentini belgilovchi shartiy mantiqiy o‘rinni egallaydi. Shu bilan birga, formal yondashuv shart munosabatlarining qat’iy strukturaviy qoidalarini aniqlashga imkon beradi va tillararo qiyosiy tahlil uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

Nemis tilida shart munosabatlari wenn va falls bog‘lovchilari yordamida hosil qilinadi:

Wenn es morgen regnet, bleiben wir zu Hause. (Agar ertaga yomg‘ir yog‘sa, uyda qolamiz.)

Bunday konstruktsiyada shart gap bosh gapga grammatik jihatdan tobe bo‘lib, modal va zamon shakllari bilan mustahkamlanadi. Formal-sintaktik yondashuv shart munosabatlarining universal strukturaviy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi, ammo u pragmatik va kontekstual jihatlarni hisobga olmaydi.

Funksional grammatika yondashuvi shart munosabatlarini faqat strukturaviy birlik sifatida emas, balki nutq vazifasi kontekstida izohlaydi. Halliday fikriga ko‘ra, shart gaplar nutqda ehtimollik, taxmin, maslahat yoki ogohlantirish vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, u nutq ishtirokchisining niyatini, taxmin darajasini va kommunikativ strategiyasini ifodalaydi.

Masalan, quyidagi inglizcha gapni tahlil qilaylik:

If you touch that wire, you may get electrocuted.

Strukturaviy jihatdan bu shart ergash gap bo‘lsa-da, funksional nuqtayi nazardan u ogohlantirish vazifasini bajaradi va nutq ishtirokchisini ehtiyot bo‘lishga chaqiradi. Shu tarzda, funksional yondashuv shart munosabatlarini pragmatik va semantik komponentlari bilan birlashtiradi, bu esa ularni matn va nutq kontekstida yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, shart gaplar nutq aktlari tahlilida bilvosita yoki yumshatilgan buyruq, iltimos, maslahat vazifasini ham bajaradi. Masalan:

If you could check the report by tomorrow, it would be very helpful.

Bu holatda shart munosabati formal ravishda mavjud bo‘lsa-da, pragmatik nuqtayi nazardan iltimosni ifodalaydi, ya’ni nutq ishtirokchisi shart ergash gap orqali boshqaga harakatni amalga oshirishni muloyim shaklda tavsiya qiladi.

Tipologik yondashuv shart munosabatlarining turli tillardagi ifodalash vositalarini tahlil qiladi. Ingliz tilida shart gaplar ko‘pincha if bog‘lovchisi bilan va modal fe’llar yordamida hosil qilinadi. Nemis tilida shart gaplar wenn/falls bog‘lovchilari va modallik bilan birga ishlatiladi. Fransuz tilida esa si bog‘lovchisi va konditsional-subjunktiv shakllari keng qo‘llaniladi. Shu tarzda tipologik tahlil shart munosabatlarining universal mantiqiy asosini, ularning grammatik vositalari esa tillar tipologiyasiga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida shart ergash gaplar asosan -sa, agar yoki bo‘lmasa vositalari orqali ifodalanadi:

Agar sen vaqtida kelmasang, darsni o‘tkazib yuboradi.

Shart gap bosh gapga tobe bo‘lib, natijaning yuzaga kelishi shartga bog‘liq ekanini bildiradi. Shu bilan birga, u pragmatik jihatdan maslahat yoki ogohlantirish vazifasini ham bajaradi. Bu holat funksional va formal-sintaktik yondashuvlarning uzviy integratsiyasini talab qiladi, chunki til shartlikni bir vaqtning o‘zida mantiqiy, grammatik va kommunikativ jihatdan ifodalashga qodirdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shart munosabatlari diskurs tahlilida ham katta ahamiyatga ega. Ular matnni mantiqan strukturalash, argumentatsiyani kuchaytirish va xulosalarni asoslash vositasi sifatida ishlatiladi. Huquqiy, ilmiy va publitsistik matnlarda shart gaplar sabab-natija, normativlik va majburiyat munosabatlarini belgilashda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, og‘zaki nutqda shart gaplar maslahat, ogohlantirish va yumshatilgan iltimos vazifasini bajaradi, bu esa nutqning kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Diskurs tahlilida shart munosabatlari matnning mantiqiy tuzilishini shakllantirishda markaziy rol o‘ynaydi. Ular argumentatsiya jarayonida sabab-natija, shart-oqibat va taxminiy mantiqiy bog‘lanishlarni ifodalaydi. Masalan, ilmiy maqolalarda shart gaplar eksperimental natijalarni umumlashtirish, gipotezalarni tekshirish yoki xulosalarni mantiqan asoslashda qo‘llanadi:

If the sample is heated beyond 100°C, the reaction rate increases exponentially.

Bunday konstruksiya voqealarning yuzaga kelish shartini aniq belgilaydi va o‘quvchiga eksperiment jarayonining mantiqiy izchilligini ko‘rsatadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan, shart munosabatlari inson tafakkurining muhim mexanizmini aks ettiradi. Shart va natija orasidagi bog‘lanish “agar–unda” modeli orqali inson ongida muqobil ssenariylarni yaratish, muammolarni hal qilish va rejalashtirish jarayonlarini modellashtirish imkonini beradi. Shu bois, shart gaplar tilning faqat grammatik vositasi emas, balki kognitiv tafakkurning tashqi ifodasi sifatida ham ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, shart munosabatlari pragmatik jihatdan nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi muloqotning samaradorligini oshiradi. Og‘zaki va yozma nutqda shart gaplar maslahat, ogohlantirish yoki iltimos mazmunini yumshatish, muloyimlikni ta’minlash vositasi sifatida ishlatiladi:

If you could send the report by 5 p.m., it would be greatly appreciated.

Bu yerda shart konstruktsiyasi formal mantiqiy bog‘lanishni bildiradi, ammo pragmatik jihatdan u bilvosita iltimosni ifodalaydi.

Tipologik va diskursial yondashuvlarning birgalikda qo‘llanilishi shart munosabatlarining murakkab va ko‘p qirrali tabiati haqida muhim xulosalar beradi. Turli tillarda shart ergash gaplar struktura jihatidan bosh gapga tobe bo‘lsa-da, ularning semantik va pragmatik funksiyalari kontekstga bog‘liq holda o‘zgaradi. Shu jihatdan, shart munosabatlarini o‘rganish nafaqat grammatik, balki mantiqiy, semantik va kommunikativ sathlarni integratsiyalashga xizmat qiladi.

XULOSA

Shart munosabatlarini o‘rganishda zamonaviy tadqiqotlar formal va funksional yondashuvlarni birlashtirishga intiladi. Masalan, Komri va Liu shart gaplarning sintaktik subordinatsiya mexanizmi bilan bir qatorda, ularning nutq va diskursdagi funksiyasini ham bir vaqtda tahlil qilish zarurligini ta’kidlaydi. Bu esa shart munosabatlarini tilshunoslikda ko‘p qirrali tadqiqot obyekti sifatida namoyon qiladi.

Shart munosabatlarini tahlil qilishning yana bir qiziqarli jihati ularning semantik va pragmatik modallik bilan uzviy bog‘liqligidir. Subjunktiv, konditsional va modal shakllar orqali shart gaplar ehtimollik, zarurat, majburiyat yoki ruxsat kabi turli semantik qatlamlarni ifodalaydi. Shu bilan birga, shart gaplar diskursning argumentativ strukturasi va kommunikativ intonatsiyasini shakllantiradi, bu esa ularni matn va nutq kontekstida ajralmas komponentga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Азизова А.Г. Условный период в современном узбекском литературном языке. Автореф.дис…канд. филол. наук. – Л., 1952. 24 с.
2. Бондарко А.В. (ред.) Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. –СПб.: Наука, 2005. – 480 с.
3. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974.– 253 с.
4. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. – Btitrage zur Geschichte der deutsche Sprache und Literatur. – 1934. S. 58. 70–97. https://ru.wikipedia.org/wiki/.
5. Comrie, B. (1986). Tense. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Fauconnier, G. (1997). Mappings in Thought and Language. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Halliday, M. A. K. (1994). An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.
8. Liu, Y. (2019). Conditional Constructions in Discourse. Oxford: Oxford University Press.
9. Sharma, P. (2023). Syntax of Conditional Sentences in German. Berlin: Springer.
10. Расулова А. Шарт майдони ҳақидаги лингвистик қарашлар. UzA (Электрон журнал) 2020 ноябр 153-159 б
11. Расулова А. Ўзбек тилининг шарт ва тўсиқсизлик майдони. Монография. Фарғона – 2020
12. Расулова А. Тил сатҳида майдонлараро боғланиш. “Ўзбек тили ва адабиёти”. – Тошкент, №2 , 2021. – Б. 122-125.
13. Rasulova A. As for the units that represent the conditional relationship. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 3, March 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00933.2

14. Rasulova A Linguistic Features Of The Conditional Field In Uzbek Language The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x) April 22, 2021. Pages: 104-110 https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume03Issue04-16
15. Rasulova A. Shart va to‘siqsizlik munosabatini ifodalovchi birliklarning sodda gaplarda ifodalanishiga doir. “Амалий тилшуносликнинг фанлараро масалалари: масофавий таълимдаги муаммолар ва уларнинг ечимлари”. II халқаро онлайн илмий-амалий анжумани. - Фарғона, 2021. – Б. 103-106